

תפילת ערבית רשות: ממחלוקת ר' יהושע ורבן גמליאל למחלוקת שבין

עולמות הזוהר והתיקונים

מאת יהודה ליבס

(הרצאה שנישאה בכנס 'זוהר – מזרח ומערב', באוניברסיטת בן גוריון
בנגב, יז טבת תשע"ו, בתוספת הרחבות. המקורות נמצאים בסוף)

התקוממות תלמודית

השאלה על תפילת ערבית, אם רשות היא או חובה, שנויה היתה במחלוקת עזה בין התנאים. על גבה של מחלוקת זו אף התחולל מרד של ממש נגד הממסד ההלכתי, שהיה מיוצג באישיותו של רבן גמליאל, נשיא הסנהדרין. גמליאל סבר בתוקף שתפילת ערבית חובה היא, ואת דעתו זו הביע אף בראשית ששה סדרי משנה, כלומר ממש בדברי הפתיחה של תורה שבעל פה [מקור א]. שם נוזף הוא בבניו שבילו במשתה ולא קראו קריאת שמע של ערבית, ומודיע להם שעדיין חייבים הם לקרוא, אף שחלפה כבר עת חצות לילה, שאותה קבעו חכמים כקץ זמן קריאת שמע, כי לדבריו לא קבעו זאת חכמים אלא כדי להרחיק את האדם מן העבירה.

גם אותם חכמים שקבעו שבחצות סוף זמן קריאת שמע, לא סברו שתפילת ערבית רשות היא. אדרבא, דומה שעניין חובתה של תפילת ערבית היה חשוב בעיניהם עוד יותר מאשר בעיני גמליאל עצמו. לפי התלמוד [מקור ב], רק על סוגיא זו נאמר כי העובר על דברי חכמים חייב מיתה, וזאת, לפי אחת הדעות שם, כדי להוציא מדעת הסוברים שתפילת ערבית רשות.

את המרד האמור המתואר גם הוא בהרחבה במסכת הראשונה של התלמוד [מקור ג] חוללו חכמים אחרים ובראשם ר' יהושע. מרד זה שהגיע לידי התפרצות בגלל התנהלותו הנוקשה של רבן גמליאל, חרג מתחומי תפילת ערבית, ובמסגרתו הונהגו הקלות הלכתיות נוספות ואף דמוקרטיזציה כוללת בסדרי הדין ההלכתי. עד שמחולליו נוכחו לדעת בעצמם שהפריזו על המידה,

עד כדי ביטול המתח והאיזון ההכרחי בכל דת בין היסוד האישי והחופשי לבין החוק והממסד, והשיבו את רבן גמליאל על מכונו.

אף שאלת תפילת ערבית נותרה בלא הכרעה גמורה. לפי התלמוד דומה אומנם שיש לפסוק שתפילת ערבית רשות. שכן מחלוקת זו מופיעה בתלמוד [מקור ד] גם כמחלוקת בין האמוראים אביי ורבא, כשרבא קובע ש'הלכה כדברי האומר רשות'. נמצא אפוא שכך היא הלכה, שהרי כלל תלמודי ידוע נקוט בידינו שבכל מקום במחלוקת אביי ורבא, הלכה כרבא, חוץ מאשר בששה מקרים ידועים שסימנם יע"ל קג"ם,¹ שהמחלוקת בדבר תפילת ערבית אינה נמנית עמהם.

ועם זאת, לא באמת הוכרע הדבר. קשה היה להפקיע את תפילת ערבית מן הדת הממוסדת ולהפכה לעניין אישי. וכאן יש להעיר שהמחלוקת נגעה כנראה לא רק לשאלת חיובה של התפילה אלא גם לאופיה. המקור דלעיל [מקור ד] מתבסס על לשון המשנה 'תפלת הערב אין לה קבע', ואנו זוכרים בהקשר זה את זעקתו של ר' אליעזר, גדול האופוזיציונרים, שנודה בידי החכמים משסירב לבטל את דעתו מפניהם:² [מקור ה] 'הַעוֹשֶׂה תְּפִלְתּוֹ קִבֵּעַ, אֵין תְּפִלְתּוֹ תִּתְּנִינִים',³ לפי זה הלשון 'חובה' דומני שיותר משהיא מציינת מצוה דתית, היא מביעה את הצורך להיכנע בפני סמכות פורמאלית.⁴

לפיכך קבעו פוסקי ימי הביניים, שגם אם מעיקר הדין תפילת ערבית רשות, בכל זאת מקובלת היא בישראל כחובה. כך מצאנו למשל בדברי הרי"ף [מקור ו] והרמב"ם [מקור ז] והטור [מקור ח]. ולהלן נמצא זאת גם בלשון תיקוני

¹ ראה למשל בבלי קידושין נב ע"א.

² בבלי, ברכות יט ע"א; בבא מציעא נט ע"ב.

³ בפרקי אבות ב, יג מובאת אמרה זו בשם ר' שמעון. לפי ההקשר שם ברור שהכוונה לר' שמעון בן נתנאל, אך ראיתי שחכמים אחדים מציינים זאת כאמרתו של ר' שמעון בר יוחאי.

⁴ השוה דברי רבנו יונה, על הרי"ף, ברכות דף יח ע"א: 'ורבינו יצחק הזקן ז"ל מתרץ בעניין אחר יותר נכון, דכי אמרינן ד"תפלת ערבית רשות" אינו רוצה לומר שאם ירצה לא יתפלל אותה כלל, אלא רוצה לומר שאינה חובה כמו יוצר ומנחה אבל מצוה איכא, דמצוה לגבי חובה רשות קרי ליה'. וזאת אף ציטט ר' יוסף קארו בספרו בית יוסף על טור אורח חיים סימן רל"ה.